

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПРОЦЕДУР ПРИМИРЕННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Розглядається шлях розвитку примирних процедур на ниві вітчизняного правознавства. Обґрунтовується прийнятність використання форм врегулювання конфліктів, що засновані на довірі, справедливості, рівноправності. В роботі дається критична оцінка положень Статуту цивільного судочинства 1864 року, який регламентував порядок провадження у мирових судах і примирний розгляд.

Узагальнюючи досвід законодавчого регулювання мирової угоди як примирної процедури в радянський період, автор зазначає роль суду в здійсненні цієї процедури. Розглядаючи сучасний етап розвитку примирних процедур, автор звертає увагу, що так и прийнято жоден з представлених проєктів Закону України «Про медіацію». ЦПК України передбачає лише право сторін укласти мирову угоду. Таке законодавче рішення, на думку дослідника, актуалізує проблему визначення місця процедур примирення в структурі цивільної процесуальної діяльності.

Ключові слова: примирення сторін, мирова юстиція, примирний розгляд, мирова угода, медіація, третейський суд.

Горецкий О. В. Историко-правовые аспекты развития процедур примирения в гражданском судопроизводстве

Рассматривается путь развития примирительных процедур на ниве отечественного правопедения. Обосновывается приемлемость использования форм урегулирования конфликтов, основанных на доверии, справедливости, равноправии. В работе дается критическая

оценке положением Устава гражданского судопроизводства 1864 года, регламентировавшего порядок производства в мировых судах и примирительное разбирательство.

Обобщая опыт законодательного регулирования мирового соглашения как примирительной процедуры в советский период, автор отмечает роль суда в осуществлении этой процедуры. Рассматривая современный этап развития примирительных процедур, автор обращает внимание, что так и не принят ни один из представленных проектов Закона Украины «О медиации». ГПК Украины предусматривает только право сторон заключить мировое соглашение. Такое законодательное решение, по мнению исследователя, актуализирует проблему определения места примирительных процедур в структуре гражданской процессуальной деятельности.

Ключевые слова: примирение сторон, мировая юстиция, примирительное разбирательство, мировое соглашение, медиация, третейский суд.

Goretskyy Oleg. Historical and legal aspects of conciliation in civil proceedings

The article discusses the pass of development of conciliation procedures in the field of domestic jurisprudence. The author notes that the procedural relationship for a long time been defined by the contract between litigants, which established the issues in dispute, established the judge and the terms of appearance of parties in court. The validity of such agreement been provided by the litigants themselves. At the same time, the settlement of disputes by settlement agreement was the most ancient legal custom.

Analyzing the influence of ancient traditions on the formation of contractual forms of the process and the settlement of disputes, the researcher justifies the acceptability of using of such forms of conflict resolution, which based on trust, justice, equality. Apart from arbitration and state courts in the domestic legal tradition known other institutions, in which conciliation procedure been performed by a neutral third party.

Moreover, other bodies who assist the parties in Reconciliation has been a major challenge (conscientious courts) has been established and operated effectively.

Key words: *conciliation, justice of the peace, conciliation proceedings, amicable settlement, mediation, arbitration court.*

Протягом багатьох століть формувався порядок розгляду цивільно-правових спорів, подолавши непрості етапи свого становлення й розвитку. Історична ретроспектива дозволяє простежити за кожним новим витком удосконалення процесуальних форм, побачити в них спільне і відмінне на прикладі України, виявити переваги та недоліки того чи іншого законодавчого рішення, і в підсумку, визначити тенденції сучасного розвитку правосуддя в цивільних справах.

Шлях розвитку процедур примирення на ґрунті вітчизняного правознавства в певному сенсі був співзвучний європейським правовим традиціям вирішення спорів. Проте, це не виключає і постановку питання про можливий самотутній характер національного цивільного судочинства та судових процедур¹.

Процесуальні відносини тривалий час визначалися договорами між сторонами, які визначали предмет спору, суддю і строки явки сторін до суду. Дія такої угоди забезпечувалася за рахунок самих сторін². При цьому дослідники зазначають, що навіть ті деякі вітчизняні правові пам'ятки, що дійшли до наших днів, дозволяють судити про те, що врегулювання спорів шляхом укладення мирової угоди (або, як її інакше називали в різні епохи, мирового ряду, мирової, миролюбної угоди, мирового запису, полубовної казки) було найбільш давнім правовим звичаєм, широко відомим у Малороській державі³.

Безсумнівним є вплив стародавніх звичаїв на становлення правових процедур, зокрема й договірних форм ведення процесу і врегулювання спорів. Г. П. Тимченко, аналізуючи в ретроспективі цивільне судочинство, з посиланнями на історичні джерела, не без підстав наголошував, що роль судді в давньоруському процесі зводилася до неупередженої оцінки зібраних доказів, посередник приймав рішення про правоту або провину сторін за тими доказами, які були

представлені, не звертаючи уваги на всі інші, забуті ними або на-вмисне не подані⁴.

Такі посередники на Русі зазвичай пов'язувалися з існуванням третейського суду. Як зазначає О. І. Зайцев, третейський суд є найстарішим і, напевне, найбільш демократично створюваним судом в історії суспільства. Основне призначення третейського суду полягало не в суворому й неухильному дотриманні букви закону, а в мирному і добровільному припиненні ворожнечі, конфлікту, спору, у пошуку шляхів їх врегулювання за обоюдною згодою сторін, у збереженні духу співпраці, що створювало передумови продовження взаємовигідних відносин⁵.

Таким чином, історичні факти свідчать про прийнятність використання форм врегулювання конфліктів, заснованих на довірі, справедливості, рівноправ'ї. Наприклад, у сільській місцевості переважав третейський розгляд за сприяння старців і посередників. Іншим способом розгляду спорів служили сільські сходи, на яких судили за звичаями⁶.

Крім третейського і державного судів, вітчизняній правовій традиції відомі й інші органи, у яких нейтральні треті особи здійснювали примирну процедуру. Більше того, були створені й ефективно діяли органи, у яких допомога сторонам у примиренні була основним завданням. За свідченням О. І. Носиревої, в Малоросії здавна існували особливі суди, призначення яких полягало у примирному і, принаймні, скороченому, позбавленому будь-якого формалізму, провадженню спірних справ⁷. Так, примирний характер був важливою ознакою копного суду (XIV-XVIII ст.)⁸.

У 1775 р. Указом Катерини Великої були засновані совісні суди, які розглядали цивільні справи в порядку примирної процедури. Під час їх створення враховувалася особливість правосвідомості: залагоджувати суперечки не за правом, а за совістю. «Цей суд не вирішить справу без згоди сторін: він тільки переконає їх до закінчення їх справи за совістю. Совісний суд відрізняється від інших судів тим, що в ньому поважається не обряд письмовий, або форма, а суть справи»⁹.

Совісний суд функціонував аж до відомої судової реформи середини XIX століття. Його змінили мирові суди, створення яких було обумовлено прагненням сприяти сторонам у врегулюванні наявних конфліктів.

Цікаво зазначити, що діяльність мирових судів регулювалася Статутом цивільного судочинства 1864 року (далі – СЦС), який задовольнив потреби суспільства в суді правому, швидкому і милостивому і став в один ряд із найкращими західноєвропейськими процесуальними кодексами щодо якості судових процедур. Як підкреслює М. П. Курило, на зміну дореформенному слідчому (інквізиційному) процесу прийшло цивільне судочинство, на підставі якого були сформовані європейські цінності права і процесу – превалювання начал змагальності й диспозитивності, усний і гласний характер судового розгляду, двохінстанційність розгляду справи і можливості суду щодо управління процесом. СЦС 1864 року, який закріпив таку модель цивільного судочинства, власне, і став першим, на ґрунті вітчизняного правознавства, вагомим проектом з європеїзації цивільного процесу, а також у відомому сенсі формально-юридичним джерелом, що передбачало єдність процесу¹⁰.

Нам ще належить осмислити вплив цього кодексу як спадщини цивілістичної процесуальної думки і законодавства, але видається абсолютно справедливим судження В. Микеленаса про недооціненість даного законодавчого акта та його значення у глобальному контексті розвитку цивільної правової процедури¹¹. Але повернемося до положень СЦС, що регламентують порядок провадження в мирових судах.

Стаття 70 СЦС передбачала, що під час попереднього з'ясування позицій сторін мировий суддя пропонує їм припинити справу миром, вказуючи дійсні, на його думку, для того способи. Заходи щодо схиляння сторін до примирення мировий суддя зобов'язаний вживати і під час провадження справи, і тільки в разі недосягнення примирення він переходить до винесення рішення. Згідно зі ст. 177 СЦС на голову в засіданні мирового З'їзду також покладався обов'язок заохочувати сторони до миру. Ухилення від цього обов'язку було можливим тільки

в тому випадку, якщо під час розгляду справи в першій інстанції мировий суддя вже пропонував сторонам примирення.

Крім того, норми щодо примирення сторін в окружному суді мали свої особливості. Схиляння сторін до миру вже не ставилося основною метою в усіх цивільних справах і залежало від обставин справи та від виду позовного провадження. За загальним правилом, голова суду схиляє сторони до примирення, якщо визнає це можливим. У разі примирення складається протокол, який підписується сторонами і має силу остаточного рішення (ст. 337 СЦС)¹².

Як бачимо, з одного боку, мирового юстиція, діяльність якої була спрямована на врегулювання спору, з іншого, – питання про примирення сторін, що віддавалося на розсуд судді, який сам і здійснював таке примирення. При цьому, необхідно відзначити одну з істотних відмінностей вітчизняної конструкції схиляння сторін до миру від французької моделі примирних процедур. СЦС не допускав можливості примирення до початку виникнення цивільних процесуальних правовідносин.

У цивільній процесуальній літературі того часу давалася вкрай негативна оцінка таким законодавчим рішенням. Є. О. Нефедьєв, аналізуючи практику примирення сторін у судах, так описував те, що відбувається: голова суду лише пропонує сторонам закінчити справу миром, не роблячи при цьому зі свого боку жодних спроб сприяти їх примиренню. У ситуації, коли в одній особі ми бачимо і суддю, і примирювача, не можна розраховувати на те, що сторони відверто будуть пояснювати справжні обставини справи. І далі, вчений зазначав, що невиконання суддями обов'язків схиляння сторін до миру не вважається суттєвим порушенням порядку провадження і не тягне за собою недійсності рішення¹³.

Неефективність покладання на суддю функції примирювача сторін із плином часу знайшла підтвердження і в судовій практиці, яка виробила наступні правила: закон не вимагає, щоб у рішенні з'їзду було сказано, що голова схиляв сторони до миру; відсутність пропозиції від голови окружного суду або палати сторонам закінчити справу миром не є підставою для скасування рішення; не становить касацій-

ного приводу відсутність пропозиції голови з'їзду сторонам закінчити справу миром, якщо така пропозиція була зроблена ним під час розгляду справи в мирового судді, але вони не примирилися; голови суду не зобов'язані робити пропозиції про мир, коли в засіданні присутня тільки одна сторона¹⁴.

Таким чином, сама ідея примирних процедур у цивільному судочинстві післяреформеного періоду отримала суперечливе втілення. У структурі цивільного процесу примирення сторін так і не отримало логічно завершеного нормативного регулювання, хоча і визнавалася необхідність його закріплення. Вихід із ситуації, що склалася, наші попередники вбачали в тому, щоб відокремити обов'язки суду і примирювачів сторін, передбачити обов'язкову можливість схиляння до миру до початку процесу. Тільки за цих умов, як зазначав Є. О. Нефедьєв, схиляння сторін до миру буде вельми дієвим засобом припинення ворожнечі і спорів між сторонами¹⁵.

Нами були розглянуті, передусім, положення СЦС, які регламентували поведінку суду щодо примирення в різних судових інстанціях, проте законодавець вважав за необхідне визнати самостійним і примирний розгляд, де встановив правила укладення мирових угод. Зупинимось більш детально на цих нормах.

Так, закон передбачав, що повідомлення суду про бажання закінчити справу примиренням і укладання мирових угод дозволяється на будь-якому етапі вирішення справи. Мирові угоди здійснюються за допомогою записів, засвідчених у нотаріуса, або в мирового судді, або поданням мирового прохання, або укладанням мирового протоколу. На підтвердження мирових прохань тим, хто бажає примиритися, роблять допити для переконання в добровільній їх згоді на мир і для підтвердження зазначених у мировому проханні умов. До мирової угоди можна вдатися і в присутності суду, причому сторони можуть просити про угоду при закритих дверях. Про примирення, яке відбулося у присутності суду, складається протокол, який після прочитання сторонами спору підписується ними та членами суду і потім визнається рівносильним судовому рішенням, що набуло чинності й не підлягає оскарженню. Поступки сторін, зроблені при примиренні,

не мають для них обов'язкової сили, якщо примирення чомусь не відбулося. Справа, припинена мировою угодою, вважається назавжди закінченою, і як сторони, які уклали мирову угоду, так і їхні спадкоємці не можуть поновлювати цієї справи¹⁶.

Отже, з викладених вище норм можна стверджувати про спрямованість післяреформеного цивільного процесуального законодавства на врегулювання спорів та примирення сторін. І хоча практика його застосування виявила недоліки законодавчої концепції необхідно говорити про те, що вперше у вітчизняній теорії і практиці цивільного судочинства знайшла втілення ідея примирних процедур як спеціального порядку врегулювання спорів і укладення мирової угоди, а також визначення наслідків їх здійснення.

Ситуація кардинально змінилася у зв'язку з відомими подіями 1917 року. Слід було очікувати інших законодавчих рішень, і не тільки у сфері примирення сторін. Сьогодні здається очевидним, що був викреслений, або точніше сказати, занапашений весь позитивний досвід регулювання цивільних процесуальних відносин і здійснення цивільного судочинства. Натомість передбачалося створення особливого соціалістичного права і правосуддя.

Знаковою для автора в контексті логіки й закономірностей розвитку процедур примирення вбачається та обставина, що для радянського законодавця автономія сторін не мала важливого значення, на відміну від захисту публічних прав і правопорядку в цілому. Природно, у розглянутий період навіть мови не могло бути про примирення сторін.

Широка кодифікація радянського законодавства, що відбулася в середині ХХ століття, започаткувала новий етап розвитку цивільного судочинства. І хоча мирова угода залишалася єдиною відомою примирною процедурою в цивільному процесі, закінчення справи миром, за свідченням Р. Е. Гукасяна, стало більш частим явищем¹⁷. Із прийняттям нового ЦПК 1963 року можливості для застосування мирової угоди були дещо розширені. Так, можливість укладення мирової угоди доповнювалася вказівкою на те, що суд не затверджує мирової угоди сторін, якщо вона суперечить закону або порушує права і охо-

ронювані законом інтереси інших осіб. Крім того, порядок укладення і затвердження мирової угоди встановлювався щодо стадії судового розгляду і регулювався не самостійно, а разом із такими діями як відмова позивача від позову і визнання позову відповідачем.

Узагальнюючи досвід законодавчого регулювання мирової угоди як примирної процедури в радянський період необхідно вказати на постійно зростаючу (з цілком зрозумілих причин) роль суду у здійсненні цієї процедури. Перевірка змісту мирової угоди, її затвердження, можливість виконання на тих же умовах, що й судового рішення, положення закону про неможливість повторного звернення до суду з такими ж позовними вимогами – усе це свідчить про навісну доктрину втручання суду у примирення сторін. На другий план відходять питання правової природи мирової угоди, її змісту, меж застосування.

Сьогодні в Україні склалося кілька концепцій розвитку примирних процедур. Як відзначають вітчизняні дослідники, перша – це концепція судової медіації, відповідно до якої остання повинна стати складовим елементом процесуальної процедури. Цю ідею впроваджувала в життя програма «Прозорість та ефективність судової системи України». У межах цієї програми, запровадженої під егідою Ради Європи, відбулося здійснення пілотних проєктів щодо розвитку медіації в Україні. Представники другої концепції стверджують, що медіація повинна бути автономним способом вирішення правових спорів, і, за прикладом третейського судочинства, функціонувати паралельно з судовим процесом, а в ідеалі – передувати йому. Такий задум покладено в основу діяльності медіаторних груп, які вже функціонують на території України¹⁸.

Зазначимо, що так і не прийнятий жоден із представлених проєктів Закону України «Про медіацію». ЦПК України передбачає право сторін укласти мирову угоду і мету проведення попереднього судового засідання, яка полягає у визначенні можливості врегулювати спір до судового засідання. Таке законодавче рішення актуалізує дослідження цілей і завдань цивільного судочинства, місця примирних процедур у структурі цивільної процесуальної діяльності.

1. *Малешин Д. Я.* Самобытность развития российского гражданского процесса / Д.Я. Малешин // Правоведение. – 2010. – № 4. – С. 213-229.
2. *Глазкова М. Е.* Применение европейских стандартов отправления правосудия в российском арбитражном процессе : дис. ... канд. юрид. Наук / Глазкова М.Е. – М., 2010. – С. 64-65.
3. *Давыденко Д. Л.* Мировое соглашение как средство внесудебного урегулирования частноправовых споров (по праву России и некоторых зарубежных стран) : дис. ... канд. юрид. Наук / Давыденко Д.Л. – М., 2004. – С. 74.
4. *Тимченко Г. П.* Принципи цивільного та адміністративного судочинства в Україні: проблеми теорії та практики : дис. ... д-ра юрид. наук / Тимченко Г.П. – К., 2012. – С. 87.
5. *Зайцев А. И.* История развития третейских судов и третейского судопроизводства в России до 1917 года / А.И. Зайцев // Вестник гражданского процесса. – 2012. – № 2. – С. 90.
6. *Носырева Е. И.* Альтернативное разрешение гражданско-правовых споров в США : дис. ... д-ра юрид. Наук / Носырева Е.И. – Воронеж, 2001. – С. 240.
7. Там же.
8. *Цибуляк-Кустевич А. С.* Роль судді в процедурах примирення та медіації (порівняльно-правове дослідження) / А.С. Цибуляк-Кустевич // European Political and Law Discourse. – 2015. – Volume 2. – Issue 2. – С. 284.
9. *Давыденко Д. Л.* Цит. работа. – С. 76-77.
10. *Курило М. П.* Наука цивільного процесу на межі століть: нарис розвитку ідеї єдності процесу / М.П. Курило // Науково-практичний журнал «Судова апеляція». – 2015. – Вип. 3(40). – С. 106.
11. *Микеленас Валентинас.* Устав гражданского судопроизводства России 1864 г. как пример «европеизации» гражданского процесса / Микеленас Валентинас // Судебные уставы Российской империи 1864 года: влияние на современное законодательство Литвы, Польши, России, Украины, Финляндии (к 150-летию Судебной реформы. 20 ноября 1864 г. – 20 ноября 2014 г.): Сб. науч. ст. / Под ред. Д.Я. Малешина. – М. : Статут, 2014. – С. 14-15.
12. *Носырева Е. И.* Цит. работа. – С. 312-313.
13. *Нефедьев Е. А.* Склонение сторон к миру в гражданском процессе / Нефедьев Е.А. – Казань : Тип.: Губернского Правления, 1890. – С. 80, 84.
14. *Ясеновец И. А.* Мировое соглашение в арбитражном процессе: актуальные проблемы теории и практики :

дис. ... канд. юрид. Наук / Яменовец І.А. – М., 2001. – С. 25. **15.** Нефедьев Е. А. Цит. работа. – С. 78. **16.** Носырева Е. И. Цит. работа. – С. 316-317. **17.** Ясеновец І. А. Цит. работа. – С. 63. **18.** Лазаренко М. М. Імплементация медіації в правову систему: міжнародний досвід та перспективи інституціоналізації в Україні / М.М. Лазаренко // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2015. – Вип. 124 (частина 2). – С. 115-116.

Goretskyy Oleg. Historical and legal aspects of conciliation in civil proceedings

The article discusses the pass of development of conciliation procedures in the field of domestic jurisprudence. The author notes that the procedural relationship for a long time been defined by the contract between litigants, which established the issues in dispute, established the judge and the terms of appearance of parties in court. The validity of such agreement been provided by the litigants themselves. At the same time, the settlement of disputes by settlement agreement was the most ancient legal custom.

Analyzing the influence of ancient traditions on the formation of contractual forms of the process and the settlement of disputes, the researcher justifies the acceptability of using of such forms of conflict resolution, which based on trust, justice, equality. Apart from arbitration and state courts in the domestic legal tradition known other institutions, in which conciliation procedure been performed by a neutral third party. Moreover, other bodies who assist the parties in Reconciliation has been a major challenge (conscientious courts) has been established and operated effectively.

The next stage in the development of conciliation procedures caused by the creation of global justice. The study gives a critical assessment of the provisions of the Charter of Civil Procedure 1864, which regulated the procedure of production in magistrates' courts and the conciliation proceedings, which established the rules of access into global transactions.

A landmark for the researcher in the context of logic and patterns of development of conciliation procedures was the circumstance that for Soviet legislator, autonomy of parties did not have a meaningful value. So-

viet legislator was much more interested in the protection of public rights and the rule of law in general. It is very revealing in this respect, the legislator's position, which is reflected in the Code of Civil Procedure of the Ukrainian SSR in 1924 and 1929.

Wide codification of Soviet legislation, which took place in the middle of the XX century, marked a new stage in the development of civil proceedings. With the adoption of a new Civil Procedural Code of the Ukrainian SSR in 1963, opportunities for the application of the settlement agreement have been slightly diluted.

Summarizing the experience of legal regulation of the settlement agreement as a conciliation procedure in the Soviet period, the author notes ever-increasing role of the trial in this procedure.

Checking the contents of the settlement agreement, its approval, the possibility of execution on the same terms as the court decision, the legal provision about the impossibility of repeated application to court with similar claims is an evidence of the doctrine of intervention of the court in conciliation procedure. The questions about the legal nature of the settlement agreement, its content, application boundaries fade into the background.

Key words: conciliation, justice of the peace, conciliation proceedings, amicable settlement, mediation, arbitration court.